

Psychology

- Maslou, 1982* – Maslou A. Samoaktualyzatsiya. Psykholohiya lychnosti: Teksty / A. Maslou. – M., 1982. – S. 110-112.
- Psykhologhiia zhyttievoi..., 2003* – Psykhologhiia zhyttievoi kryzy / Vidp. red. T.M. Tytarenko. – Lybid, 2003. – 376 s.
- Raihorodskiy, 2006* – Raihorodskiy D.Ia. Praktycheskaia psykhodyahnostyka. Metodyky y testy / D.Ia. Raihorodskiy. – M. : Bakhrahk – M, 2006. – 480 s.
- Savchyn, 2006* – Savchyn M.V. Vikova psykholohiia / M.V. Savchyn, L.P. Vasylenko. – K. : Akademvydav, 2006. – 300 s.
- Frankl, 1990* – Frankl V. Chelovek v poyskakh smysla: Sbornyk. per. s nem. / V. Frankl. – M., 1990. – 368 s.
- From, 1994* – From E. Anatomyia chelovecheskoi destruktyvnosti / E. From. – M. : Respublyka, 1994. – 450 s.

УДК 159.9.075

Оксана Сергєєнкова, Олеся Столярчук

СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

У роботі розглянуто проблему розвитку суб'єктності як провідного чинника становлення особистості майбутнього фахівця. Встановлено, що професійна підготовка постає сенситивним етапом для виявлення та формування провідних характеристик суб'єктності здобувача вищої освіти. Студент як суб'єкт професійного становлення тлумачиться як особистість з розвиненою спрямованістю, свідомістю та самосвідомістю, що активно використовує та збагачує власний потенціал. Векторами становлення суб'єктності майбутнього фахівця визначено компоненти професійної діяльності, значущі особистісні характеристики, а також етапи та зміст професійного становлення. Базовими виразниками суб'єктності майбутнього фахівця виокремлено такі його особистісні риси, як активність, рефлексивність, відповідальність і гнучкість. Доведено, що професійне навчання постає полігоном для становлення й апробації суб'єктності студента за умов впровадження особистісно орієнтованої парадигми закладу вищої освіти.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, студент, майбутній фахівець, професійне становлення, професійне навчання, активність, рефлексивність, відповідальність, гнучкість.

В работе рассмотрена проблема развития субъектности как ведущего фактора становления личности будущего специалиста. Установлено, что профессиональная подготовка есть сенситивным этапом для выявления и формирования ведущих характеристик субъектности будущего специалиста. Студент как субъект профессионального становления трактуется как личность с развитой направленностью, сознанием и самосознанием, которая активно использует и обогащает свой потенциал. Векторами становления субъектности будущего специалиста определены компоненты профессиональной деятельности, значимые личностные характеристики, а также этапы и содержание профессионального становления. Базовыми показателями субъектности будущего специалиста выделены следующие его личностные черты: активность, рефлексивность, ответственность и гибкость. Доказано, что профессиональное обучение выступает полигоном для становления и апробации субъектности студента в условиях внедрения личностно ориентированной парадигмы учреждения высшего образования.

Ключевые слова: субъект, субъектность, студент, будущий специалист, профессиональное становление, профессиональное обучение, активность, рефлексивность, ответственность, гибкость.

The problem of the development of subjectivity as a leading factor of the future specialist' personality becoming was considered in the article. It was found, that professional studying is a

sensitive stage for the identification and formation of the leading characteristics subjectivity of future specialist. A student as a subject of professional becoming is a personality with a developed orientation, consciousness and self-consciousness, which uses and enriches her potential actively. A professional becoming of personality is stage her professional development. A future specialist as the subject is an initiator and an author of his professional development. Results of the research of the dynamic of students' professional becoming are indicate necessitate of optimization of psychological and pedagogical support of becoming their subjectivity.

The components of professional activity, meaningful personal characteristic and stages and contents of professional formation were found as vectors of becoming of future specialist' subjectivity. Was analyzed activity, reflexivity, responsibility and flexibility as basic personal qualities of the future specialist' subjectivity. The reflexivity, responsibility and flexibility as indicators of the future specialist' subjectivity are developing during a constructive solution to the crises of professional studying.

The high level of student' readiness for professional activity, the priority of self-determination of his professionalization and the activation of self-development are integral indicators of the successful formation of the future specialist' subjectivity. It was proved, that professional studying is a basis for the forming and testing of student' subjectivity in the introduction of a personality oriented paradigm of a higher education.

Keywords: *subject, subjectivity, student, future specialist, professional becoming, professional studying, activity, reflexivity, responsibility, flexibility.*

Постановка проблеми. Становлення особистості фахівця відбувається у складних, нестабільних соціально-економічних умовах. Розповсюдженість суперечливого, а іноді й кризового характеру професіоналізації людини в сучасних соціально-економічних умовах вимагає зміщення акцентів з фахової діяльності на особистість як суб'єкта з розвинутою здатністю обирати, змінювати та реалізовувати власну стратегію професійного становлення. Ця проблема потребує вирішення вже з етапу професійної підготовки особистості.

Фахове навчання особистості супроводжується перевіркою успішності її професійного самовизначення та переживанням ряду нормативних криз. Розбалансований, дифузний характер професійного самовизначення особистості на етапі фахового навчання характеризується низьким рівнем рефлексії її актуальних досягнень і потенційних можливостей, неспроможністю приймати зважені рішення щодо подальшого професійного становлення та нести відповідальність за ці рішення. Таке проблемне розгортання професіоналізації потребує від особистості майбутнього фахівця значної усвідомленості, включеності та відповідальності, що є індикаторами рівня розвитку її суб'єктних характеристик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології співіснують два концептуальні підходи до тлумачення проблеми становлення особистості фахівця – рольовий і суб'єктний. Згідно першого підходу особистість тлумачиться як носій певної потенційної професійної ролі. Відповідно до другого особистість постає як суб'єкт власного фахового становлення. Професійна площина прояву суб'єктності включена у загальний процес становлення особистості, одним із векторів якого є суб'єктогенез. Дослідниця Г. Горелова розглядає цей процес як один із

Psychology

видів самооцінної активності особистості в процесі соціальної адаптації, тобто породження себе як суб'єкта своїх дій і смислових ставлень до світу, становлення здатності особистості до самодетермінації [Горелова, 2004: с. 16].

Провідним механізмом суб'єктогенезу особистості є суб'єктний розвиток, що активізується в юнацькому віці під впливом побудови та реалізації життєвого плану. Суб'єктний розвиток індивіда вчена О. Максименко тлумачить як активну, усвідомлювану, доцільну діяльність, спрямовану на розвиток здібностей і ресурсів людини; як процес становлення «Я», зміст якого складає систему уявлень про себе, образ взаємин з іншими, ставлення до діяльності в контексті навколишнього життєвого простору. Метою розвитку особистості як суб'єкта є формування Я-концепції, рівень зрілості якої визначається ступенем розвитку самоприйняття, самоповаги й самоактуалізації, а також самокорекції, самовідродження як проявів самодіяльності людини в якості суб'єкта [Максименко, 2017: с. 15].

Науковець В. Татенко наголошує на тому, що людина як суб'єкт життєдіяльності вирішує такі провідні завдання, як пізнання та розвиток, що реалізуються у річищі трьох сфер: власного зовнішнього світу; власного внутрішнього світу; власного психічного життя і власного буття взагалі. Вищезгаданий психолог визнає суб'єктну активність особистості як найголовнішу детермінанту її саморозвитку [Татенко, 1996: с. 26].

Досягнення особистістю вершин свого розвитку та функціонування безперечно базується на її суб'єктності як ключовій характеристиці. У межах акмеологічного підходу виокремлюються такі базові критерії суб'єктності особистості: вирішення різного роду суперечностей, що дає особистості досвід свободи, впевненості, самостійності, досягнення співмірності; свобода володіння зовнішніми та внутрішніми умовами своєї життєдіяльності, здатність до побудови зрілих типів взаємин, які розвивають саму особистість і залучених у взаємодію людей; сформована Я-концепція як базове особистісне новоутворення в своїй конкретній архітектоніці [Деркач, 2004: с. 81].

Отже, у процесі суб'єктогенезу особистість постає як цілеспрямований, відповідальний, самостійний і зрілий будівник власного життєвого шляху. Суб'єктність активно формується впродовж юнацького віку та реалізовується в дорослості. Сприятливим підґрунтям для вияву та розвитку суб'єктності особистості є її професіоналізація.

Мета написання статті полягає у розкритті значення суб'єктності в процесі становлення особистості майбутнього фахівця та виокремленні провідних характеристик цієї суб'єктності.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз наукових джерел підтвердив тезу про вагомість суб'єктності як провідного чинника становлення особистості майбутнього фахівця, позаяк саме він постає повноцінним суб'єктом – замовником, виконавцем, керівником – власної

професіоналізації. Становлення особистості фахівця відбувається під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, за провідної ролі останніх. Проведеними нами констатувальними дослідженнями виявлено, що найбільш дієвим чинником професіоналізації майбутніх фахівців соціальної сфери є зовнішня стимуляція їхнього професійного становлення, на кшталт вимог викладачів, настанов одногрупників, прагнень досягнути академічного успіху й уникнути невдач у навчанні. Водночас встановлено, що спільними впливовими чинниками професійного становлення майбутніх психологів, юристів і педагогів є рефлексія професійного розвитку, внутрішня мотивація і засади професійної спрямованості [Столярчук, 2017: с. 70]. Ці впливові чинники мають внутрішню особистісну локалізацію. Таким чином, результати дослідження виразно свідчать про необхідність застосування зовнішнього формувального впливу щодо майбутніх фахівців з метою стимулювання внутрішніх чинників становлення їхньої особистості, що виражають суб'єктність.

Суб'єкт професійного становлення – це особистість, яка свідомо організує цей процес, ставить мету, досягає її шляхом використання власного потенціалу й умов середовища, аналізує та збагачує досвід власної діяльності. Майбутній фахівець як суб'єкт – це особистість в якості ініціатора й автора власної професіоналізації.

Можна виокремити такі вектори професійного суб'єктогенезу студента:

- аналіз стану сформованості компонентів майбутньої професійної діяльності (цілі, мотиви, умови, засоби і способи, результати);
- усвідомлення рівня розвитку особистісних фахово значущих характеристик (здібності, характер, компетентність, цінності, світогляд, Я-концепція);
- рефлексія етапів і змісту професійного становлення (фахове самовизначення та навчання, досвід переживання криз професійного навчання).

Спираючись на базові концептуальні підходи до поняття суб'єктності та її ознак, виокремлюємо такі провідні особистісні риси майбутнього фахівця, що є виразниками його суб'єктності: активність, рефлексивність, відповідальність і гнучкість.

Якщо людина виявляє активність, то саме вона є ініціатором власного життєтворення, їй належить пріоритет у визначенні життєвих цілей, планів, вона має свободу вибору. Активність майбутнього фахівця проявляється в усвідомленому діяльному ставленні до власного професійного становлення. Активність першочергово реалізується через самостійне цілепокладання, що передбачає формування цілей фахового становлення на підґрунті сформованих ціннісних орієнтацій. На шляху досягнення цих цілей активність яскраво виражається у волевиявленні та регуляції діяльності. Загалом прояви активності майбутнього фахівця є індикатором його самодетермінації особистісно-професійного розвитку.

Активізація суб'єктності майбутнього фахівця відбувається на підґрунті його рефлексивних процесів. Стаючи особистісною якістю, рефлексивність забезпечує усвідомлення і регуляцію суб'єктом своєї діяльності. Російський психолог В. Шадріков пропонує тезу, що рефлексивність як особистісна якість сприяє успішному виконанню діяльності, спрямовуючи процес мислення, організовуючи його та керуючи ним. Особистість через свою якість рефлексивності стає здатною керувати вирішенням завдань, ходом своїх думок [Шадріков, 2012: с. 137].

Рефлексивність є багатограним психічним феноменом, що розповсюджується на різні види діяльності. Формування рефлексивності як стійкої особистісної якості має поетапний характер, що передбачає накопичення рефлексивної компетентності, на підґрунті якої формується рефлексивна позиція (стійкий самоаналіз зовнішніх і внутрішніх психічних проявів), яка, в свою чергу, активізує становлення рефлексивної культури (готовності та здатності переосмислювати та реконструювати особистий досвід і гнучко впроваджувати його у діяльність). Цілком правильною є думка А. Маслоу про те, що щоразу, коли людина бере на себе відповідальність за вибір, вона самоактуалізується. Але людина не може зробити хороший життєвий вибір, поки вона не почне прислухатися до себе, до свого «Я» в кожний момент свого життя [Маслоу, 1997: с. 111]. Відповідно, рефлексивність забезпечує осмислення суб'єктом власних здобутків, прорахунків, ресурсів, сенсів, цінностей, мотивів – усієї палітри особистісних проявів у контексті власного професійного становлення.

Серед виокремлених науковцями професійно важливих особистісних якостей цілком правомірно в якості найбільш виразного показника суб'єктності постає відповідальність. Вона розглядається деякими вченими як компонент спрямованості особистості та впливовий чинник результативності професійної діяльності, передусім через ставлення до своїх робочих обов'язків і до своїх професійних характеристик [Жидецька, 2016: с. 204]. Представниками акмеології відповідальність тлумачиться як гарантування особистістю певного рівня та якості діяльності упродовж певного часу, не зважаючи на непередбачувані труднощі [Деркач, 2004: с. 131].

Вітчизняна дослідниця Г. Радчук слушно вважає відповідальність запорукою успішного особистісного самовизначення, а також виявом і відображенням суб'єктної сутності і суб'єктної позиції людини, її готовності бути вільною та брати на себе відповідальність за здійснюваний вибір [Радчук, 2012]. Відповідальність як риса суб'єктності майбутнього фахівця виявляється у його здатності нести звіт за процес і результат своєї професіоналізації іншими людьми, суспільством і самою собою.

Нам найбільше імпонує позиція американського психотерапевта І. Ялома, який вважає, що відповідальність означає авторство. Усвідомлювати відповідальність – значить усвідомлювати творення самим собою свого «Я», своєї долі, своїх життєвих неприємностей, почуттів, а

також страждань, якщо вони є [Ялом, 2005: с. 245]. Таким чином, відповідальність як виразник внутрішнього локусу контролю майбутнього фахівця дозволяє йому відчувати авторство власного професійного самовизначення і становлення та нести звіт (у першу чергу перед собою) за їхні результати.

Особистість майбутнього фахівця важливо розглядати через поєднання двох ознак – цілеспрямованості та саморегуляції. В умовах нестабільного, мінливого та суперечливого середовища особистість має проявляти таку рису, як поведінкова гнучкість, під якою розуміється своєрідне варіювання способів дій, гармонійне поєднання індивідуально ефективних паттернів поведінки та різноманітних способів ролівої взаємодії.

Поведінкова гнучкість є провідною характеристикою професійного універсуму, оскільки виражає наявність асортименту способів для поведінкового реагування – можливість вибору способу дій. Поведінкова гнучкість постає результатом досвіду, знань, спроможності думати про зовнішній (оточуючі) та внутрішній (сама особистість) результат впливу або готовності робити щось по-іншому. В умовах суперечливої професіоналізації ця риса дає майбутньому фахівцеві більше альтернатив і, відповідно, більше шансів вплинути на ситуацію, оскільки ґрунтується на здатності приймати швидкі рішення всередині себе і потім якісно синхронізувати їх із зовнішнім світом. Вважаючи гнучкість однією з характеристик розвитку особистості, американський дослідник Д. Шеффер уточнює, що ця риса передбачає здатність змінюватись у відповідності до позитивного чи негативного життєвого досвіду [Шеффер, 2003: с. 20]. Особливої значущості гнучкість особистості фахівця набуває в критичних моментах його професіоналізації, які потребують ревізії та корекції професійних задумів, цінностей і діяльності.

Гнучкість як інтегральна характеристика особистості майбутнього фахівця надає йому можливість успішного вирішення широкого спектру професійних проблем, зокрема вміння орієнтуватися в мінливих, суперечливих обставинах, приймати виклики повсякденності і справлятися з несподіваними завданнями і труднощами. Гнучкість не заперечує стабільності особистості в базових ціннісних засадах і водночас дає їй можливість, спираючись на досвід і автентичність, розробляти альтернативні вектори професійного шляху та задіювати ресурси для їхньої реалізації.

Становлення суб'єктності має поетапний характер, що передбачає розповсюдження цієї характеристики майбутнього фахівця на нові статуси: спочатку особистість постає суб'єктом власного професійного вибору, визначаючись з майбутнім фахом і закладом вищої освіти, де цей фах здобуватиметься. Далі, в статусі студента, особистість виражає суб'єктність у площині навчально-професійної діяльності, що, в свою чергу, стає підґрунтям для формування позиції суб'єкта фахової діяльності.

Psychology

Відповідно, інтегральними показниками успішного становлення суб'єктності майбутнього фахівця є високий рівень його готовності до професійної діяльності, визнання пріоритету самодетермінації власного професіогенезу та активізація саморозвитку як його провідного механізму. Конструктивне подолання криз професійного навчання сприяє розвитку відповідальності та гнучкості як показників суб'єктності майбутнього фахівця.

Суб'єктність як інтегрована характеристика майбутнього фахівця формується в умовах особистісно орієнтованого навчання, здійснення психологічного супроводу професіоналізації студента. Освітня політика закладу вищої освіти має включати не лише системний моніторинг академічної успішності студента як виразника формування фахової компетентності, але й аналіз динаміки мотивації навчання та майбутньої професійної діяльності, становлення фахової спрямованості та самосвідомості.

Висновки. Складні умови професійного самовизначення та становлення особистості майбутнього фахівця потребують розвитку його суб'єктності як провідної характеристики. Студент як суб'єкт професійного становлення – це особистість з розвиненою спрямованістю, свідомістю та самосвідомістю, що активно використовує та збагачує власний потенціал. Вектори становлення суб'єктності майбутнього фахівця концентруються в компонентах професійної діяльності, значущих особистісних характеристиках, а також змісті професійного становлення.

Базовими виразниками суб'єктності майбутнього фахівця є такі його особистісні риси, як активність, рефлексивність, відповідальність і гнучкість. Активність передбачає внутрішню (психічну) та зовнішню (поведінкову) включеність майбутнього фахівця у власну професіоналізацію. Рефлексивність дозволяє проаналізувати успішність цього процесу та його відповідність життєвим сенсам особистості майбутнього фахівця. Відповідальність виявляється як спроможність до вибору і водночас звітність за результати цього вибору. Гнучкість дозволяє змінювати власну траєкторію професійного становлення, вносити корективи в його стратегію і тактику.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у побудові програми експериментального дослідження умов і чинників формування суб'єктності як провідної риси особистості майбутнього фахівця.

ЛІТЕРАТУРА

- Горелова, 2004* – Горелова Г. Г. Кризисы личности и педагогическая профессия / Г. Г. Горелова. – М. : Московский социально-психологический институт, 2004. – 320 с.
- Деркач, 2004* – Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А. А. Деркач. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
- Жидецька, 2015* – Жидецька С. В. Особливості професійного становлення особистості в процесі професійної підготовки / С. В. Жидецька, О. В. Землянська // Право і безпека. – 2015. – № 2 (57). – С. 202-207.

- Максименко, 2017* – Максименко О.Г. Психологія самодепривації особистісного розвитку суб'єкта : автореф. дис. на здобуття ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. Г. Максименко. – К., 2017. – 44 с.
- Маслоу, 1997* – Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу; [пер. с англ.]. – М. : Рефлбук; К. : Ваклер, 1997. – 304 с.
- Радчук, 2012* – Радчук Г. К. Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості [Електронний ресурс] / Г. К. Радчук // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки. – 2012. – Вип. 5. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_47.
- Столярчук, 2017* – Столярчук О. А. Динаміка та взаємодія факторів професійного становлення майбутніх фахівців соціальної сфери / О.А. Столярчук // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2017. – V. 58. – P. 67-70.
- Татенко, 1996* – Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : монография / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
- Шадриков, 2012* – Шадриков В. Д. Роль рефлексии и рефлексивности в развитии способностей учащихся / В. Д. Шадриков // Психология образования : журнал Высшей школы экономики. – 2012. – Т. 9. – № 4. – С. 133-144.
- Шеффер, 2003* – Шеффер Д. Дети и подростки: психология развития / Дэвид Шеффер ; пер. с англ. А. Богачев и др. – [6-е изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – 976 с.
- Ялом, 2005* – Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / Ирвин Ялом; пер. с англ. Т. С. Драпкиной. – М. : Независимая фирма «Класс», 2005. – 576 с.

REFERENCES

- Horelova, 2004* – Horelova H. H. Kryzysy lychnosti y pedahohycheskaia professyia / H. H. Horelova. – M. : Moskovskiy sotsyalno-psykholohycheskyi ynstitut, 2004. – 320 s.
- Derkach, 2004* – Derkach A. A. Akmeolohycheskye osnovy razvytyia professyionala / A. A. Derkach. – M. : Yzdatelstvo Moskovskoho psykholoho-sotsyalnoho ynstitututa; Voronezh : Yzdatelstvo NPO «MODЭKS», 2004. – 752 s.
- Zhydetska, 2015* – Zhydetska S. V. Osoblyvosti profesiinoho stanovlennia osobystosti v protsesi profesiinoy pidhotovky / S. V. Zhydetska, O. V. Zemlianska // Pravo i bezpeka. – 2015. – № 2 (57). – S. 202-207.
- Maksymenko, 2017* – Maksymenko O.H. Psykholohiia samodepryvatyia osobystisnoho rozvytku subiekta : avtoref. dys. na zdobuttia stupenia d-ra psykhol. nauk : spets. 19.00.01 «Zahalna psykholohiia, istoriia psykholohii» / O. H. Maksymenko. – K., 2017. – 44 s.
- Maslou, 1997* – Maslou A. Psykholohyia bytyia / A. Maslou; [per. s anhl.]. – M. : Reflbuk; K. : Vakler, 1997. – 304 s.
- Radchuk, 2012* – Radchuk H. K. Osobystisne ta profesiine samovyznachennia yak chynnyk profesiinoho stanovlennia osobystosti [Elektronnyi resurs] / H. K. Radchuk // Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Psykholohichni nauky. – 2012. – Vyp. 5. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_47.
- Stoliarchuk, 2017* – Stoliarchuk O. A. Dynamika ta vzaiemodiia faktoriv profesiinoho stanovlennia maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnoi sfery / O.A. Stoliarchuk // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2017. – V. 58. – R. 67-70.
- Tatenko, 1996* – Tatenko V. A. Psykholohyia v subyektnom yzmerenyy : monohrfyia / V. A. Tatenko. – K. : Prosvita, 1996. – 404 s.
- Shadrykov, 2012* – Shadrykov V. D. Rol refleksyy y refleksyvnyosti v razvytyy sposobnostei uchashchekhsia / V. D. Shadrykov // Psykholohyia obrazovanyia : zhurnal Vysshei shkoly ekonomyky. – 2012. – T. 9. – № 4. – S. 133-144.
- Sheffer, 2003* – Sheffer D. Dety y podrostky: psykholohyia razvytyia / Дэвид Шеффер ; per. s anh. A. Bohachev y dr. – [6-e yzd.]. – Spb. : Pyter, 2003. – 976 s.
- Yalom, 2005* – Yalom Y. Ekzyzstentsyalnaia psykhoterapyia / Yrvyn Yalom; per. s anhl. T. S. Drapkynoi. – M. : Nezavysyimaia fyрма «Klass», 2005. – 576 s.